

TRES ÀMFORES COMPLETES D'ÈPOCA MIG-IMPERIAL PROCEDENTS DE LA VIL·LA ROMANA DE LA BOELLA (LA CANONJA, TARRAGONA)

ENRIC COLOM MENDOZA¹, JORDI LÓPEZ VILAR², RAMON JÁRREGA DOMÍNGUEZ³

(1) Institut d'Arqueologia Clàssica. ORCID: 0000-0002-0969-9327. ecolom@icac.cat

(2) Institut d'Arqueologia Clàssica. jlopez@icac.cat

(3) Institut d'Arqueologia Clàssica. rjarrega@icac.cat

RESUM:

Presentem, l'estudi i contextualització de tres àmfores completes trobades a la vil·la romana de La Boella (La Canonja, Tarragona). Destaquem especialment que es tracta de tipus poc presents al Camp de Tarragona: dues àmfores mig-imperials itàliques Dressel 2 i una àmfora tarraconense Dressel 2 evolucionada, ambdues pròpies de cronologies de finals de s. II i principis del III dC.

Paraules clau: Àmfora itàlica Dr. 2 mig-imperial, àmfora tarraconense Dr. 2 evolucionada, La Boella, Tarraco.

ABSTRACT:

In this paper we present the study of three complete amphorae founded in the roman villa of La Boella (La Canonja, Tarragona). We want to highlight that these are an uncommon amphorae type in this region: two Italian Dressel 2 type mid-imperial and one Dressel 2 evolucionada, produced in ager Tarraconensis. Both has chronologies from the end of the second Century A.D. and the early third Century A.D.

Key words: Italian mid-imperial amphora Dressel 2 type, Tarraconensian amphora Dressel 2 evolved type, La Boella, Tarraco.

INTRODUCCIÓ

La vil·la romana de la Boella es troba en l'extrem nord-oest del terme municipal de la Canonja, a mig camí entre Tarragona i Reus, en el mas del mateix nom (Fig. 1). Des dels anys 40 del s. XX es coneixen algunes troballes esporàdiques al voltant del mas, però mai ha estat objecte d'excavacions científiques sistemàtiques.

Les escasses notícies historiogràfiques són relativament recents i es troben recollides en un article de Jaume Massó Carballido publicat als *Estudis de Constantí* (Massó Carballido 1998, amb bibliografia anterior). Es tracta fonamentalment d'unes notes de l'any 1942 de Josep Guinovart sobre la troballa d'una canonada romana amb un original sistema de decantació que incloïa un *dolium*. En unes altres notes, Salvador Vilaseca i Anguera esmenta vestigis diversos al mas de la Boella, entre els quals una escultura de marbre de la qual no tenim cap més notícia. Concretament, assenyala la troballa de la peça inferior (*meta*) d'un molí de granit, així com de ceràmiques romanes (tègules i àmfores) en la zona entre el mas i el barranc.

En una publicació més recent de 1975 citada per Massó Carballido es dona notícia de l'aparició recent

d'un tors masculí de marbre d'època romana. Davant el desconeixement d'aquesta peça, Massó aventura que podria tractar-se d'un Bacus, troballa relativament freqüent a les vil·les romanes del Camp de Tarragona. Encara es pot presentar un tercer element escultòric, una rostre femení de marbre blanc que s'ha identificat com un fragment de sarcòfag del s. II dC. (Companys Farrerons i Roig Queralt 2017: 54).

Davant la imprecisió genèrica d'aquestes dades, l'element que pren més interès és el sistema de filtratge amb *dolium* que acabem d'esmentar, que està ben descrit en la citada publicació de Massó. Aquest, però, es va trobar a una certa distància, uns 500 m al NO del mas, i per tant una mica allunyat de la zona on es troba l'escampall de ceràmica romana. Era una conducció d'aigua que tenia un sistema de decantació consistent en un *dolium* al qual entrava l'aigua per un canal en secció de U i sortia l'aigua neta per una peça de terrissa tubular dotada d'un filtre en un extrem (les impureses quedaven dins del contenidor). Aquest *dolium* ostentava dos segells i un grafit que han estat estudiats per Piero Berni (2010). El grafit, incomplet, informa de la seva capacitat, en *amphorae XXIV s(extarii) XI*, és a dir, 638,74 litres, que queden

Fig. 1. Mapa de situació del jaciment de La Boella.

dins dels límits normals dels *dolia* (sent un *sextarius* 1/48 part d'àmfora, és a dir, 0,547 l. Per aquest tema vegeu especialment Carrato 2017: 186-193, 651-716). Hi havia també dues marques de terrissaire a prop de la boca del recipient, però actualment no es troben entre els materials conservats al museu de Reus. Ambdues presenten força lletres nexades, i Piero Berni n'ha fet la següent lectura a partir dels dibuixos antics: *C·L·MAR* i *VA·S·F*. El segell de l'esquerra, *C·L·MAR*, té registrats els *tria nomina* d'un personatge anomenat *C. L() Mar()*, amb el *cognomen* abreujat. L'altre segell només presenta certs dubtes en la forma de la primera paraula abreujada, que es deu correspondre amb el nom d'un esclau, amb la qual cosa la lectura completa dels dos segells es pot restituir com *C. L() Mar() + Va?() s(ervus) f(ecit)*. Aquest personatge s'ha volgut lligar amb la família del *Clodii Martiales* (Gorostidi Pi *et al.* 2013: 408).

En una prospecció realitzada en el marc del projecte *Ager Tarraconensis* de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), l'any 2005, no es van localitzar estructures *in situ* pertanyents a la vil·la, però sí material divers procedent de les seves construccions: fragments de paviment (*opus signinum*), enlluït de paret pintat de vermell i plaques de marbre (una d'elles motllurada), així com *tegulae* i *imbrices*. El recull de ceràmica, força més abundant, va permetre observar els següents tipus: TS itàlica (Conspectus 21.3), ceràmica de vernís roig pompeïà, TS sud-gàl·lica (Dragendorff 27C, Ritterling 12), TS hispànica (Mezquiriz 50?), TSA-A (Hayes 14B), TSA-C (Hayes. 45 i 50) i TSA-D (Hayes 59 i 76), comuna ibèrica, comuna romana, ceràmica de cuina africana (Hayes 181, 196 i 197), àmfora itàlica, àmfora tarraconense (Dressel 2-4), àmfora bètica (Dressel 10 o 12, Dressel 20) i àmfora africana (Africana 1, Keay. 56) (Jàrrrega Domínguez i Abela 2011). Per últim, en una recent publicació (Companys Farrerons i Roig Queralt 2017: 48, 54) es presenten algunes monedes trobades al mateix lloc: dos asos ibèrics, un dels quals de *Kesse*, alguns asos alt-imperials i dos antoninians de Claudi II el Gòtic.

Tot plegat, ens informa de l'existència d'una vil·la romana que tingué una llarga vida en el temps i que s'inicia en època tardo-republicana (ss. II/I aC.) i perdura, com a mínim, fins el s. V dC. El fet que el mas de Boella ja es documenti a mitjan segle XII, permet pensar en la seva perduració en el temps i en un possible poblament continuat al llarg de la història fins els nostres dies. Aquesta vil·la disposava sense dubte d'una *pars urbana* luxosa, com mostra la troballa d'estatuària i de plaques de marbre.

LES EXCAVACIONS DE L'IPHES

A la Boella, a més de la vil·la romana, s'hi troben, allà mateix o a molt curta distància, restes d'altres cronologies: unes sitges del Neolític (Adserias Sans *et al.* 1998) i, especialment, un jaciment paleolític de primera categoria que va ser descobert per Salvador Vilaseca i Anguera i que des de fa anys és objecte d'intenses excavacions per part de l'Institut de Paleoecologia Humana i Evolució Social (IPHES) (Mosquera Martínez *et al.* 2015; Mosquera Martínez *et al.* 2016; Vallverdú Poch *et al.* 2014a; Vallverdú Poch *et al.* 2014b). Precisament en dues d'aquestes campanyes dels nostres col·legues, els anys 2016 i 2017 (Vallverdú Poch i Saladié Ballesté 2019), en les capes superiors, va aparèixer un horitzó de cronologia romana que va ser excavat. Posteriorment, ens van passar el material recuperat, que va ser classificat i inventariat pels qui signem aquest article.

El punt precís d'excavació és a 50 m a l'est del mas històric, en una àrea arqueològica expressament habilitada que es troba protegida per una gran coberta de 300 m². Sota el nivell de terra vegetal es van trobar una sèrie de capes de similar composició que en conjunt assolien una potència de 1,70 m. Aquests estrats presentaven alguns materials romans, però en poca quantitat; es tracta per tant d'estrats de rebliment.

La ceràmica es mostra en general bastant fragmentada i rodada, la qual cosa indica que no estem davant d'un abocador sinó de terres aportades en època romana que contenen materials procedents de la vil·la romana que s'alçava en les proximitats. Pel que fa a la cronologia, pocs són els fragments que ens poden donar una datació precisa. Hi ha ceràmiques d'època romana-republicana: vernissos negres (Campaniana A, B-oide), àmfora itàlica i abundant ceràmica ibèrica (comuna i grans contenidors). També ceràmica romana alt-imperial, tot i que les sigillates hi són absents. Es tracta de ceràmiques comunes i comunes africanes (Hayes 197, Hayes 200). Pel que fa a època baix-imperial, es redueix a un sol fragment de TSHT (una possible forma 37). També hi ha material constructiu (*tegulae*, *imbrices*, tovots) i algun element de pedra (un fragment de tambor de columna llis), ferro, vidre, etc.

El moment de formació d'aquests estrats el situariem al voltant dels ss. II-III dC, concretat pels materials més tardans: les cassoles de cuina africana Hayes 197 i 200. Tot i això, les terres contenen un elevat percentatge de material romà-republicà residual, així com alguna intrusió més tardana, especialment el fragment de sigillata hispànica tardana i algunes vidrades contemporànies.

Ara bé, en aquests estrats va aparèixer un conjunt que mereix un estudi propi i que és el que aquí desenvolupem. Es tracta de tres àmfores que es van trobar completes, dipositades en posició horitzontal, tot i que fragmentades degut a la pressió del sediment. Dues d'elles s'han pogut reconstruir en la seva totalitat. Es tracta d'una Dressel 2 evolucionada tarraconense i de dues Dressel 2 mig-imperials o itàliques evolucionades. A més, s'ha trobat un altre coll sencer de Dressel 2 itàlica evolucionada. Cal destacar l'excel·lència d'aquestes formes amfòriques; la troballa de Dressel 2 itàliques evolucionades a les nostres contrades és força rara. Tanmateix, es coneixen pocs exemplars sencers de Dressel 2 tarraconense evolucionada.

Hom pot qüestionar-se què hi feien tres àmfores senceres en un estrat caracteritzat justament per contenir ceràmica altament fragmentada i rodada. Malgrat que no fos possible apreciar-ho en el procés d'excavació, pensem que es tracta d'àmfores dipositades en fosses obertes en aquest estrat, ben datat en els ss. II-III dC.; i si és així, només es poden interpretar en un context funerari. Ara bé, a l'interior de les àmfores no s'hi van documentar restes humanes. Aquest fet podria explicar-se si s'hi haguessin enterrat neonats que, degut a la fragilitat de les seves restes òssies sovint acaben desapareixent, tal com nosaltres mateixos hem constatat en més d'un cas. Així les coses, és necessari observar si els contenidors mostren el testimoni d'haver estat retallats per tal d'obrir-los, ja sigui a les espatlles o a la panxa. I aquests senyals, efectivament, semblen ser-hi.

LES ÀMFORES

Tres són les àmfores completes localitzades en els treballs d'excavació, com hem esmentat, i van arribar als laboratoris de l'ICAC, on van ser convenientment restaurades dues d'elles per Anna Bertral Arias, Enric Colom Mendoza i Jordi López Vilar. La tercera estava excessivament esmicolada i només es van poder remuntar el coll i la base, cosa que va permetre igualment fer-ne el dibuix complet a partir de les dades recollides en el procés d'excavació, i especialment, el material fotogràfic corresponent al moment de descobriment de l'àmfora.

L'àmfora Dressel 2 evolucionada tarraconense (figs. 2.1 i 3.1) fou trobada a la campanya arqueològica del 2017, al nivell VII, talla 4. Mostra les característiques morfològiques comunes en aquest tipus de produccions, amb una vora amb un marcat perfil quadrangular i exva-

Fig. 2. 1. Foto en detall de la Dressel 2 evolucionada tarraconense en el moment de ser extreta. Foto: IPHES; 2. Foto en detall de la Dressel 2 mig-imperial itàlica que va poder ser restaurada, en el moment de la seva extracció. Foto: IPHES; 3. Foto en detall de la Dressel 2 mig-imperial itàlica completa que no va poder ser restaurada. Foto: IPHES.

sat, amb un gran diàmetre extern de boca, de 17,1 cm. El coll és estilitzat i s'uneix a la campana, estreta i alta, amb una acanaladura ben marcada. Les anses, rectes i paral·leles al coll, estan rematades a la part superior amb un colze en angle recte i la seva secció és bifida. El terç superior s'uneix al cos en un angle força obert, d'uns 130°. El cos és allargat, amb una longitud de 127 cm, i de perfil cilíndric, rematat per un pivot massís que presenta un

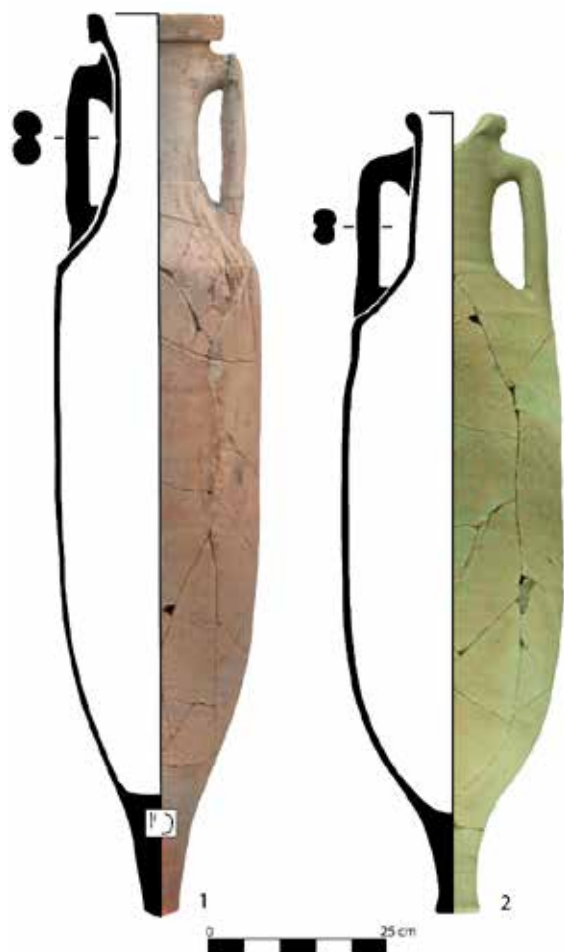

Fig. 3. 1. Dibuix arqueològic i ortoimatge de l'àmfora Dressel 2 evolucionada tarraconense amb detall del grafit *ante cocturam*; 2. Dibuix arqueològic i ortoimatge de l'àmfora completa del tipus Dressel 2 mig-imperial itàlica.

grafit *ante cocturam* format per tres lletres que poden llegir-se com *CIL(ius?)*, o com un numeral *CII*. Malgrat manca el traç horitzontal inferior de la possible lletra "L", pensem que la lectura *CIL* és la opció més plausible. En cas que la lletra fos cursiva, podria llegir-se com *CE*.

Presenta la pasta ceràmica típica de les produccions manufacturades a l'*ager Tarraconensis*, de color ataronjat i ben cuita, factura mitjanament grollera, amb presència abundant de partícules des de sub-anguloses a sub-arrodonides de quars, feldepatats i fragments de roques calcàries.

La Dressel 2 itàlica mig-imperial, o evolucionada, que vam poder reconstruir en la seva totalitat (figs. 2.2 i 3.2), fou documentada a la campanya del 2016, talla 3. Presenta un llavi de secció arrodonida i un diàmetre ex-

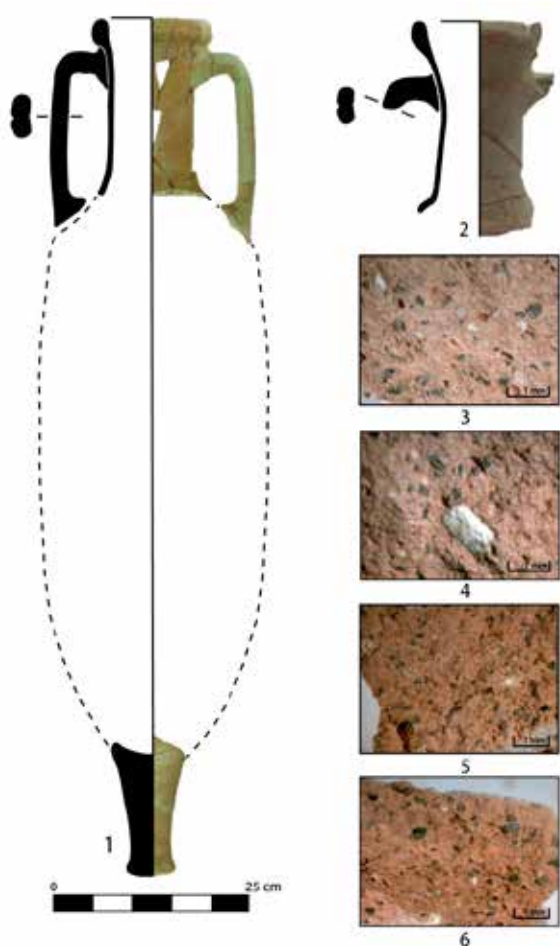

Fig. 4. 1. Dibuix arqueològic i ortoimatge de l'àmfora Dressel 2 mig-imperial itàlica reconstruïda; 2. Dibuix arqueològic i ortoimatge del terç superior de Dressel 2 mig-imperial itàlica; 3. Fotografia de lupa binocular a 20x augments de la Mostra I de l'àmfora Dressel 2 mig-imperial itàlica completa; 4. Fotografia de lupa binocular a 20x augments de la Mostra II de l'àmfora Dressel 2 mig-imperial itàlica completa; 5. Fotografia de lupa binocular a 20x augments de la Mostra I de l'àmfora Dressel 2 mig-imperial itàlica fragmentada; 6. Fotografia de lupa binocular a 20x augments de la Mostra II de l'àmfora Dressel 2 mig-imperial itàlica fragmentada.

tern de boca de 13,9 cm. El coll és robust i ample, unit a una campana de relativament poca alçada. Les anses són rectes i paral·leles al coll, amb un colze en angle recte lleugerament arrodonit. El terç superior està unit al cos per una línia de carena poc marcada, i aquest és de perfil cilíndric i allargat, amb una longitud de 107 cm, i rematat per un pivot massís, que presenta un lleuger eixamplament a la part inferior del mateix. No mostra epigrafia. La pasta ceràmica és la típica de l'àrea vesuviana, del ti-

pus *black sand*, amb inclusions sub-arrodonides d'augita, quars i feldespat de sanidina i fragments de roques volcàniques (Peacock 1977).

Finalment, l'altra Dressel 2 itàlica mig-imperial, que no va poder ser reconstruïda (fig. 3.1) fou trobada a la campanya del 2017, nivell VII, talla 4. Presenta una vora de secció ametllada, amb un diàmetre extern de boca de 15,6 cm. El coll és ample i robust i les anses son rectes i força més separades del coll que l'altre exemplar de Dressel 2 itàlica. El colze superior també està lleugerament més corbat, i presenta una secció pseudobífida. El pivot és massís i també mostra l'eixamplament a la part inferior. La pasta ceràmica és, novament, la típica de l'àrea vesuviana, amb una factura semblant a l'exemplar que es conserva complet.

Val a dir que es va trobar un fragment d'una tercera àmfora Dressel 2 itàlica evolucionada, de la qual només es va documentar la vora de secció *almond type*, així com el coll i l'arrencament de les nanses. Es va trobar a la campanya de 2017, a la cala 1, nivell VII, talla 2 (fig. 4.1).

LES DRESSEL 2 ITÀLIQUES EVOLUCIONADES

Les àmfores itàliques Dressel 2-4 altimperials tenen una àmplia dispersió a Hispània, que contrasta amb la petita quantitat que es troba a cada lloc on apareixen. Fa uns anys, A. Tchernia va presentar una visió general de la seva distribució (Tchernia 1986: 46 i 126-140).

Pel que fa a les Dressel 2 itàliques evolucionades, cal destacar que aquesta tipologia ha rebut diferents denominacions al llarg de la història de la recerca, com el tipus *Campanian almond-type*, per la presència de vores de secció ametllada, o *anfore a bastone* (Panella 1989) per la secció de les nanses documentades de secció, rodona o oval. Pensem que aquestes dues denominacions no s'ajusten a la realitat existent, ja que la gran majoria dels contenidors pertanyents a aquesta tipologia tenen nanses bífides o pseudobífides, com les seves predecessores del s. I dC., en les que estan clarament inspirades (Fariñas del Cerro *et al.* 1977), així com vores de secció arrodonida. Per això proposem utilitzar la denominació Dressel 2 itàliques evolucionades o mig-imperials, nomenclatura que no resulta ser un nom excel·lent (Járrega Domínguez i Colom Mendoza 2021).

Es tracta de produccions poc estudiades sense sistematitzacions tipològiques exhaustives, tot i que tenen una certa trajectòria historiogràfica (Arthur 1982; 1987; Panella 1989), i es documenta en excavacions a Gricignano (Caserta, a Campània; Bencivenga 1987) a la Via Gabina de Roma (Freed 1998), en diferents contextos de

Saint-Romain-en-Gal (Desbat i Savay 1990), al Palmar Hotel (Premià de Mar), situat a l'*ager Iluronensis* (Coll Monteagudo i Járrega Domínguez 1993) i fins i tot Britània (Arthur i Williams 1992), entre d'altres. Presenten cronologies situades entre finals del s. II dC. i al llarg del s. III. En el derelict d'Ouest-Embiez 1 a la regió del Var francès, s'ha documentat un important context tancat, format per un enviament d'aquestes àmfores procedents de l'*ager Falernus*; es pot datar a inicis del s. III dC. (Bernard *et al.* 2007).

L'epigrafia associada a aquestes produccions ens permet conèixer determinades persones implicades en el procés d'elaboració d'àmfores i envasament del vi campanià. Els segells sempre apareixen en marques en posició *in collo*, en cartel·les rectangulars i normalment bilinears, excepte alguns casos específics. Tenim diversos exemples de *sigilla* que fan referència a la *gens Caedicia*, concretament una dona anomenada *Caedicia Victrix* (Tchernia 1996), així com *Cornelius Pollio* i *Claudius Claudianus*, associats amb dos *offinatores* al seu servei, anomenats *Silvanus* i *Ampliatius* (Freed 1989), encara que *Claudius Claudianus* també apareix en altres marques associades amb un altre personatge anomenat *Redemptus*. El *cognomen Martialis* és conegut en diversos *sigilla*, apareixent a Augusta Emerita (Fabião *et al.* 2016: 128, fig. 2.4), Saint-Romain-en-Gal (Desbat i Savay 1990: 209, fig. 6.8) i Gades (Cadis) (Bernal Casasola *et al.* 2005: 210, i 212, fig. 12.32; Bernal Casasola *et al.* 2013: 364-365, fig. 7).

Pels *tituli picti* que fan referència al seu contingut, trobats a Roma (Arthur 1987: 404, fig. 1) i Saint-Romain-en-Gal (Desbat i Savay 1990: 211, fig. 8), podem afirmar que aquestes àmfores s'utilitzarien per envasar vins de Falern i de Sorrent.

L'abast de la distribució sembla centrar-se en la península Itàlica (Campània, Tivoli, Roma i Òstia), en el curs del Roine (Saint-Roman-en-Gal), a Britània (Claydon Pike, York i South Shields), al camp de Xanten (Remesal Rodríguez 2018: 380, n. 239), a Germània, i a Hispània, principalment a la costa mediterrània, concretament Barcino, el Palmar Hotel (Premià de Mar, Maresme), la Carrova (Amposta, Montsià) costa de Sòller, a Mallorca (Járrega Domínguez i Colom Mendoza 2021), però també a l'interior peninsular (Colom Mendoza i Pina Burón, en premsa), o en ciutats i enclavaments amb accés al mar des de la façana atlàntica, ja sigui per mar o riu, com Augusta Emerita, Hispalis, Gades i o Setúbal (Coelho-Soares i Da Silva 1978, fig. 1, n. 1; Bernal Casasola *et al.* 2005: 210; García Vargas 2015: 398, fig. 1.1; Járrega Domínguez i Colom Mendoza 2021).

Pel que fa a l'anàlisi morfològica d'aquestes àmfores, el perfil de les vores, és predominantment arrodonit i, menys habitualment, de secció ametllada i lleugerament quadrangular. Les nanses són majoritàriament bifides o pseudobifides (o semibifides), en una proporció molt més gran que les de secció ovalada o circular. Podem veure que tots els individus analitzats presenten l'inici de les nanses just a la línia de la carena, al punt d'unió entre el cos i la campana. Solen estar bastant lluny del coll, encara que en alguns casos aquesta separació és més pronunciada. L'angle superior sol ser un angle recte, encara que de vegades mostra una lleugera curvatura. Els colls són llargs i robustos, cilíndrics en general, i el diàmetre mínim és d'aproximadament mitja alçada de la mateixa. En la majoria dels casos, la marca d'unió entre el coll i la campana és poc accentuada. Els pivots tenen certa variabilitat pel que fa al gruix i la longitud, així com el tipus d'acabat. Alguns mostren un engruiximent extern just al límit inferior, del tipus "cua de milà", mentre que en altres aquesta característica no apareix.

La majoria d'aquests casos estan associats a contextos funeraris, ja sigui com a contenidors d'enterraments, tal com s'indica a Gricignano (Bencivenga 1987) i possiblement en el cas del Palmar Hotel (Coll Monteagudo i Járrega Domínguez 1993), aquest sembla ser el cas de la Boella. A Augusta Emerita, d'altra banda, apareixen a la zona dels columbaris, per la qual cosa podrien ser possibles testimonis d'ofrenes, com sembla ser també el cas de la Carrova (Esteve Gálvez 1999: 268).

En definitiva, podem concloure que la morfologia general d'aquestes produccions representa un canvi radical envers les Dressel 2-4 de l'època altimperial. L'erupció del Vesuvi el 79 dC. hauria eliminat la major part de la infraestructura vitivinícola de la zona i els vins de Pompeia, Sorrento i Falern haurien vist paralitzada la seva exportació (Williams i Peacock 2005). És interessant veure com es va recuperar, amb més força, a finals del s. II i principis del III dC.

LES DRESSEL 2 TARRACONENSES EVOLUCIONADES

Juntament amb les que anomenem Dressel 2 itàliques evolucionades que, com veiem, estan documentades a la Boella, comptem amb la presència d'una producció genuïna, pel que fins ara sabem, de l'àrea de Tarraco, que proposem anomenar Dressel 2.C tarraconense evolucionada (Colom Mendoza 2021: 747-749). Aquest tipus d'àmfora el vàrem donar a conèixer fa uns anys (Járrega Domínguez

i Otiña Hermoso 2008), i llavors vàrem proposar anomenar-la Dressel 2-4 evolucionada. En aquells moments se sabia molt poc sobre aquesta producció, però tretze anys més tard estem en condicions de conèixer més coses.

En primer lloc, tot i que no s'hi han fet anàlisis arqueomètriques, per l'observació de la pasta podem concloure que es tracta d'una producció pròpia de l'*ager Tarraconensis*. Una pasta de fractura granulosa, amb desgredant (molt triturat) de grans de quars, feldespat, pedra calcària i (en menor quantitat) mica, que és idèntica a la de les Dressel 2 tarraconenses del s. I dC. La seva evolució formal sembla haver estat paral·lela a la de les Dressel 2 itàliques evolucionades, ja que el perfil del cos és clarament fusiforme, amb uns pivots cònics que no presenten cap motllura destacable al seu extrem.

La característica física més evident d'aquesta producció és el llavi, que presenta un perfil quadrangular que el diferencia clarament de la seva predecessora Dressel 2 del s. I dC., caracteritzada per tenir unes vores de secció arrodonida, i només ocasionalment de tendència rectangular, tret aquest darrer que sembla més propi de l'àrea de *Tarraco* que no pas de les produccions laietanes més septentrionals (López Mullor i Martín Menéndez 2008: 703; Járrega Domínguez i Otiña Hermoso 2008: 283; Berni 2015). D'altra banda, el perfil general és força diferent de les Dressel 2 clàssiques, essent més fusiforme, i de majors dimensions. Actualment, els exemplars complets o semicomplets ens permeten definir els trets generals d'aquestes àmfores, cosa que encara no era possible en la publicació inicial en que definíem aquest tipus (Járrega Domínguez i Otiña Hermoso 2008).

Si l'any 2008 vàrem dir que no es coneixien els centres de producció, actualment en tenim constància de quatre: el Vila-sec (Alcover), Sota la Timba del Castellot i Mas de Gomandí (Riudoms) i els Antigons (Reus) (Colom Mendoza 2021: 113-162, amb bibliografia anterior). El primer ha estat objecte d'excavacions arqueològiques (Roig 2013; Roig i Ramírez 2018), mentre que el segon ha estat només prospectat (Járrega Domínguez i Prevosti Monclús 2011: 466; Prevosti Monclús *et al.* 2018), tot i que l'abundància de fragments en superfície permet deduir que corresponen a escombreres d'àmfores Dressel 2 tarraconense evolucionada, probablement remogudes per les tasques agrícoles. D'altra banda, se n'han documentat també a la terrisseria del Mas de Gomandí (Riudoms) on, tot i que la producció principal va ser la Dressel 2 clàssica del s. I dC., la troballa de fragments de vora de la Dressel 2 evolucionada (Járrega Domínguez i Prevosti Monclús 2011: 473, fig. 25, baix, esquerra) indica que també

es va produir en aquest taller. El cas de la vil·la romana dels Antigons (Reus) és molt semblant, ja que s'hi manufacturaren àmfores Dressel 7-11 i Dressel 2 clàssica, però també es documenta un bon nombre de vores de Dressel 2 evolucionada (Járrega Domínguez 2014: 91).

La cronologia d'aquesta producció és també un tret característic, que és paral·lel al de les Dressel 2 evolucionades itàliques, i que ens situa davant un segle II avançat i bona part del s. III dC., almenys la primera meitat. Tenim poques dades en aquest sentit, però són significatives. Ja ho vàrem apuntar així en l'estudi inicial sobre aquesta producció (Járrega Domínguez i Otiña Hermoso 2008) i les troballes dels darrers anys no han fet més que confirmar-ho. A la terrisseria del Vila-sec (Alcover) s'ha documentat la producció d'aquestes àmfores a mitjans del s. II (Roig 2013: 314-315, figs. 11-12; Roig i Ramírez 2018: 219 i 224).

S'ha constatat la seva presència a la vil·la dels Munts (Altafulla), en un context datat a la segona meitat del s. II (Otiña Hermoso, 2005: 95, 248 i 325; Járrega Domínguez i Otiña Hermoso 2008: 283-284) i en un altre de la mateixa data de la vil·la romana de Barenys (Salou) (Járrega Domínguez i Otiña Hermoso 2008: 284). Està present també a la vil·la del Mas d'en Gras (Vila-seca), en un context d'abandonament dels *balnea* de la vil·la, que es poden datar vers inicis del s. III (Járrega Domínguez 2003: 165, fig. 15, núms. 7 y 9; Járrega Domínguez i Otiña Hermoso 2008: 285; Járrega Domínguez i Sánchez Campoy 2008: 105, fig. 87, núm. 9), així com en abocadors també d'inicis del s. III de la vil·la romana dels Masos (Cambrils) i els Antigons (Reus), (Járrega Domínguez i Otiña Hermoso 2008: 284-285; Járrega Domínguez 2014: 85 i 142). A Ostia, el port de Roma, s'ha documentat en un context de finals del s. II (Rizzo 2014: 200 i 243, lám. 23, núm. 180), la qual cosa permet constatar la seva exportació a Roma.

Pel que fa a la seva difusió, s'ha documentat més al nord, a Barcino (Barcelona) i al Verall de Vallmora (Teià, Maresme) (Járrega Domínguez i Otiña Hermoso 2008: 285). Tanmateix, el més interessant és la seva difusió exterior, ja que l'esmentada troballa d'Ostia ens demostra que sens dubte el vi de Tarraco s'exportava, no sabem en quines quantitats, a Roma almenys a finals del s. II. Tanmateix, recentment hem pogut constatar una fins ara in sospitada i enormement interessant difusió cap a l'interior d'Hispania, com ho indiquen les troballes de Complutum (Alcalá de Henares, Madrid) (Sánchez Montes i Rascón Marqués 2011: 35) i un exemplar sencer trobat a Cubas de la Sagra (Madrid), aquest darrer en un context del s.

III dC (GABARK S.L. 2020) (Agraïm la informació a P. Oñate, J. Sanguino y A. Sanguino), i al *hinterland* de Valeria i Segobriga (Colom Mendoza i Pina Burón, en premsa). Aquest comerç, que tot just comença a documentar-se, probablement es va fer riu Ebre amunt per via fluvial, com així ho demostren les troballes a la ciutat de Dertosa (Colom Mendoza 2021: 748), i a partir de Caesar Augusta (Saragossa) es deuria difondre vers la Meseta per via terrestre.

Resta per documentar la solució de continuïtat entre la producció alt-imperial del s. I i la dels ss. II-III, ja que de moment no coneixem contextos de la primera meitat de la segona centúria que ens permetin estudiar-la. Tampoc no està clar el moment final de la producció, tot i que podria haver estat marcada per la incursió franca de l'any 264 (Járrega Domínguez 2008 i 2013; Macias Solé *et al.* 2013); a Tarraco se'n troba encara en nivells de destrucció d'aquest moment, documentats a les termes portuàries localitzades al carrer de Sant Miquel (comunicació personal de J.M. Macias Solé, ICAC).

CONCLUSIONS

El jaciment de la Boella, amb els exemplars que aquí hem estudiat, es constitueix en un punt important per al coneixement de la producció i distribució de les àmfores de la forma Dressel 2 evolucionada, tant del tipus itàlic com del tarraconense local.

En els ss. II-III dC. es va comercialitzar la que proposem anomenar Dressel 2 itàlica evolucionada, que tingué una difusió més escassa que la Dressel 2-4 del s. I dC. Està documentada a la costa catalana i balear, així com a la façana atlàntica; també va arribar a l'interior de la península, a Asturica Augusta i a Augusta Emerita. Això permet comprovar la recuperació de la indústria vitivinícola a la zona vesuviana i la campaniana després de l'erupció del Vesuvi. La seva presència a les àrees funeràries suggereix que va ser importada per contenir vins preuats que podrien ser utilitzats en rituals funeraris. Cal posar de relleu que moltes d'aquestes àmfores es van trobar en context funerari (com hem dit, aquest sembla ser el cas de la Boella); així ho fan pensar els exemplars de la Carrova i de Mèrida, i potser, del Palmar Hotel.

Pel que fa a la producció Dressel 2 tarraconense evolucionada, l'exemplar de la Boella contribueix a completar l'estudi tipològic d'aquestes àmfores, en tractar-se d'un exemplar sencer, i permet augmentar el coneixement que tenim d'una forma amfòrica que tot just va ser defini-

da fa poc més de 10 anys, i que ara sabem que va tenir una difusió important, arribant a Roma i distribuïnt-se també a l'interior d'Hispania, la qual cosa ens fa pensar que servia per a envasar vins de qualitat, d'acord amb l'elogi que ja a finals del s. I dC., feia Plini (*Naturalis Historia* XIV, 71) del vi de Tarraco. Aquesta producció abasta la segona meitat del s. II i la primera del III, i no es coneix encara amb precisió el moment inicial i el final de la mateixa.

AGRAÏMENTS

Aquest article s'emmarca en el projecte d'I+D *Figlinae Hispanae (FIGHISP)*. Catálogo en red de las alfarerías hispanorromanas y estudio de la comercialización de sus productos, PGC2018-099843-B-I00 (MCIU/AEI/FEDER, UE). Va col·laborar en l'estudi de materials de la Boella M. Chiara Ricchiari.

Agraïm la cessió d'aquests materials i les facilitats donades per al seu estudi i publicació a Josep Vallverdú Poch, investigador de l'IPHES i codirector del projecte d'investigació de la Boella.

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS SANS, M.; MASSÓ CARBALLIDO, J.; RAMÓN SARRIÑENA, E. (1998): Les dues sitges neolítiques de la Boella, *Estudis de Constantí* 14, 7-16.
- ALMAGRO BASCH, M. (1952): *Las inscripciones Ampuritanas griegas, ibéricas y Latinas*, Barcelona.
- ARTHUR, P. (1982): Roman amphorae and the Ager Falernus during the Empire, *Papers of the British School at Rome* 50, 22-33.
- ARTHUR, P. (1987): Precisazioni su di una forma anforica medio-imperiale dalla Campania, *I Colloqui d'Arqueologia romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Monografies Badalonines 9, 401-406.
- ARTHUR, P.; WILLIAMS, D. (1992): Campanian wine, Roman Britain and the third century A.D., *Journal of Roman Archaeology* 5, 250-260. <https://doi.org/10.1017/s1047759400012071>
- BELTRÁN LLORIS, M. (1970): *Las ánforas romanas en España*, Monografías Arqueológicas 8, Zaragoza.
- BENCIVENGA, C. (1987): Sulla diffusione delle anfore tardo-imperiali in Campania: Il complesso di Gricignano (Caserta), *I Colloqui d'Arqueologia romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Monografies Badalonines 9, 395-400.
- BERNAL CASASOLA, D.; GARCÍA VARGAS, E.; SÁEZ ROMERO, A.M. (2013): *Ánforas itálicas en la Hispania meridional, Immensa Aequora Workshop. Ricerche archeologiche, archeometriche e informatiche per la ricostruzione dell'economia e dei commerci nel bacino occidentale del Mediterraneo (meta IV sec. aC.-I sec. dC.)*. Atti del convegno, Roma 24-26 gennaio 2011 (G. Olcese, ed.), 351-372.
- BERNAL CASASOLA, D.; SÁEZ ROMERO, A.M.; MONTERO FERNÁNDEZ, R.; DÍAZ RODRÍGUEZ, J.J.; SÁEZ ESPLIGARES, A.; MORENO, D.; TOBOSO SUÁREZ, E.J. (2005): Instalaciones fluvio-marítimas de drenaje con ánforas romanas: a propósito del embarcadero flavio del Caño de Sancti Petri (San Fernando, Cádiz), *Spal* 14, 179-230. <https://doi.org/10.12795/spal.2005.i14.07>
- BERNARD, H.; JEJEZOU, M.P.; NANTET, E. (2007): L'épave Ouest Embiez I, Var: cargaison, mobilier, fonction commerciale du navire, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 40, 199-233. <https://doi.org/10.3406/ran.2007.1181>
- BERNI, P. (2010): Epigrafía sobre *amphorae, tegulae, imbrex* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona, *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes*, (D. Gorostidi Pi, coord.), Documenta 16, IEC-ICAC, Tarragona, 153-210.
- BERNI, P. (2015): Novedades sobre la tipología de las ánforas Dressel 2-4 tarraconenses, *AEspA* 88, 187-201. <https://doi.org/10.3989/aespa.088.015.010>
- CARRATO, CH. (2017): *Le dolium en Gaule Narbonnaise (Ier s. a.C.-IIIe s. p.C.)*. Contribution à l'histoire socio-économique de la Méditerranée nord-occidentale, Ausonius Éditions, Mémoires, 46, Bordeaux.
- CARRERAS MONFORT, C. (2010): Astorga and León, *The Western Roman Atlantic Façade. A study of the economy and trade in the Mar Exterior from the Republic to the Principate* (C. Carreras, R. Morais, eds.), BAR International Series 2162, Oxford, 239-244. <https://doi.org/10.30861/9781407307060>
- CARRERAS MONFORT, C.; BERNI, P. (2003): *Ánforas, Astorga IV. Lucernas y ánforas* (M.T. Amaré, ed.), León, 634-673.
- CARRERAS MONFORT, C.; MORAIS, R.; GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E. (2011): *Ánforas romanas de Lugo*. Comercio romano en los Finisterrae, Lugo.
- COELHO-SOARES, A.; DA SILVA, C.T. (1978): *Ánforas romanas da área urbana de Setúbal, Setúbal Archeologica* IV, 171-191 (+ IX figs.).
- COLL MONTEAGUDO, R.; JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (1993): Anforas itálicas de época tardorromana en Hispania: los hallazgos del Palmar Hotel (Premià de Mar, Barcelona), *AEspA* 66, 310-323. <https://doi.org/10.3989/aespa.1993.v66.483>
- COLOM MENDOZA, E. (2021): *Ex Figlinis Tarraconensibus. Sistematización y caracterización de las figlinae amphorales de la costa oriental de la Provincia Hispania Citerior; circuitos de exportación y clasificación tipológica de sus producciones*. Tesis doctoral inédita. Universitat Rovira i Virgili.
- COLOM MENDOZA, E.; PINA BURÓN, M.R. (en premsa): Vinos foráneos y sus vías de introducción en la Tarraconense interior en época medio-imperial. Un conjunto de ánforas Dressel 2 expuestas en el Museo Provincial de Cuenca. *VI Congreso Internacional de la SECAH*.
- COMAS I SOLÀ, M. (1985): *Baetulo. Les àmfores*, Monografies badalonines 8, Badalona.

- COMPANYNS FARRERONS, I.; ROIG QUERALT, F. (2017): *La Boella. Un enclavament històric*, Centre d'Estudis Canonics Ponç de Castellví, Tarragona.
- DESBAT, A.; SAVAY, H. (1990): Note sur la découverte d'amphores Dressel 2/4 italiques tardives à St-Romain-en-Gal (Rhône), *Gallia* 47, 201-213. <https://doi.org/10.3406/galia.1990.2908>
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1999): *Recerques arqueològiques a la Ribera Baixa de l'Ebre II. Protohistòria i Antiguitat Tardana*, Museu del Montsià, Amposta.
- FABIÃO, C.; GUERRA, A.; ALMEIDA, J.; ALMEIDA, R.; PIMENTA, J.; FILIPE, V. (2016): *Marcas de ânforas romanas na Lusitânia (do Museu Nacional de Arqueologia de Lisboa ao Museu Nacional de Arte Romano de Mérida)*, Corpus Internationale des Timbres Amphoriques (Fascicule 19), Union Académique Internationale/Academia das Ciências de Lisboa. Universidade de Lisboa. Centro de Arqueologia da Universidade de Lisboa. <https://doi.org/10.24873/j.rpemd.2018.11.241>
- FARIÑAS DEL CERRO, L.; FERNÁNDEZ DE LA VEGA, W.; HESNARD, A. (1977): Contribution à l'établissement d'une typologie des amphores dites Dressel 2-4, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude typologique des amphores. Actes du colloque de Rome*, 179-206.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1984): *Las ánforas romanas de Valentia y de su entorno marítimo*, Valencia.
- FILIPE, V. (2019): *Olisipo, o grande porto romano da fachada atlântica. Economia e comércio entre a República e o Principado*, Tesi doctoral inèdita, Universidad de Lisboa.
- FREED, J. (1989): Late stamped Dressel 2/4 amphoras from a deposit dated post 200 A.D. at villa site 10 on the via Gabina, *Amphores Romaines et Histoire Economique: Dix Ans de Recherche. Actes du Colloque de Sienne, 1986, Collection de l'Ecole Française de Rome* 114, 616-617.
- GABARQ, S. L. (2020): Documentación fotogramétrica a un ánfora (Dressel 2-4) encontrada en el yacimiento Camino de Santa Juana en Cubas de la Sagra, Madrid, <https://www.facebook.com/watch/?v=2915891378500692>
- GARCÍA VARGAS, E. (2015): Ânforas vinarias de los contextos severianos del Patio de Banderas de Sevilla, *De las ánforas al museo. Estudios dedicados a Miguel Beltrán Lloris*, (I. Aguilera Aragón, F. Beltrán Lloris, M.J. Dueñas Jiménez, C. Lomba Serrano; J.A. Paz Peralta, eds.), Zaragoza, 395-412.
- GOROSTIDI PI, D.; LÓPEZ VILAR, J.; PREVOSTI MONCLÚS, M.; FIZ FERNÁNDEZ, I. (2013): Propietaris de vil·les de l'ager Tarraconensis (meitat occidental del Camp de Tarragona). Proposta per a un catàleg, *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional (Tarragona, del 27 al 28 d'octubre de 2010)*, (M. Prevosti Monclús, J. López Vilar, J. Guitart Durán, eds.), Documenta 16, ICAC, Tarragona, 401-423.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2003): Les ceràmiques romanes de la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès), *Butlletí Arqueològic* 25, 107-170.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2008): La crisi del s. III a l'àrea compresa entre Tarraco i Saguntum: aproximació a partir de les dades arqueològiques, *The Countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy*, Studies on the Roman World in the Roman Period, 3, Girona, 105-139.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2013): Crisi i canvis estructurals a la Hispània oriental entre l'alt imperi romà i l'antiguitat tardana, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 24, 219-266.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2014): Les ceràmiques. Un exemple de l'activitat comercial a l'ager Tarraconensis, *Ager Tarraconensis 4. Els Antigons (Reus). Una vil·la senyorial al Camp de Tarragona*, (R. Jàrrega, M. Prevosti, eds.) Institut Català d'Arqueologia Clàssica, sèrie Documenta 16, 55-183.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; ABELA, J. (2011): Producció i importació de ceràmiques a l'ager Tarraconensis. Una aproximació a l'economia del Camp de Tarragona en època romana, *Ager tarraconensis 2. El poblament*, (M. Prevosti Monclús, J. Guitart Durán, eds.), Documenta 16, IEC-ICAC, Tarragona, 141-207.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; COLOM MENDOZA, E. (2021): La presencia de ánforas romanas itálicas en Hispania durante el alto y medio imperio, *Actas del V Congreso Internacional de la SECAH (Alcalá de Henares, 2019)*, 407-418.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; OTIÑA HERMOSO, P. (2008): Un tipo de ánfora tarraconense de época medioimperial (siglos II-III): la Dressel 2-4 evolucionada, *SFECAG. Congrés internacional d'Empúries (L'Escala, Espanya), 1er-4 mai 2008*, Marseille, 281-286.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; PREVOSTI MONCLÚS, M. (2011): Figlinae tarraconenses. La producció ceràmica a l'ager Tarraconensis, *Ager tarraconensis 2. El poblament*, (M. Prevosti Monclús, J. Guitart Durán, eds.), Documenta, 16, IEC-ICAC, Tarragona, 455-489.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; SÁNCHEZ, E. (2008): *La vil·la romana de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, col·lecció Hic et nunc 3, Tarragona.
- LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN MENÉNDEZ, A. (2008): Las ánforas de la Tarraconense, *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, (D. Bernal Casasola, A. Ribera, eds.), Madrid, 689-724.
- MACÍAS I SOLÉ, J.M.; MORERA CAMPRUBÍ, J.; OLESTI I VILA, O.; TEIXELL NAVARRO, I. (2013): Crisi o invasió? Els Francs i la destrucció parcial de Tàrraco al s. III, *Más allá de la batalla. La violencia contra la población en el Mundo Antiguo* (J. Vidal, B. Antela, eds.), Saragossa, 193-214.
- MANTILLA COLLANTES, A. (1986): Las ánforas de época romana en Saguntum, *Arse* 21, 31-54.
- MANTILLA COLLANTES, A. (1987-88): Marcas y ánforas romanas encontradas en Saguntum, *SAGVNTVM* 21, 379-416.
- MASSÓ CARBALLIDO, J. (1998): Troballes d'època romana a la zona de la Boella, *Estudis de Constantí* 14, Tarragona, 17-27.

- MOSQUERA MARTÍNEZ, M.; SALADIÉ BALLESTÉ, P.; OLLÉ, A.; CÁCERES, I.; HUGUET, R.; VILLALAÍN, J.J.; CARRANCHO, A.; BOURLÈS, D.; BRAUCHER, R.; VALLVERDÚ POCH, J. (2015): Barranc de la Boella (Catalonia, Spain): an Acheulean elephant butchering site from the European late Early Pleistocene, *JQS* 30, 651-666. <https://doi.org/10.1002/jqs.2800>
- MOSQUERA MARTÍNEZ, M.; OLLÉ, A.; SALADIÉ BALLESTÉ, P.; CÁCERES, I.; HUGUET, R.; ROSAS, A.; VILLALAÍN, J.J.; CARRANCHO, A.; BOURLÈS, D.; BRAUCHER, R.; PINEDA, A.; VALLVERDÚ POCH, J. (2016): The Early Acheulean technology of Barranc de la Boella (Catalonia, Spain), *QuaInt* 393, 95-111. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.05.005>
- NAVEIRO, J.L. (1991): *El comercio antiguo del NW Peninsular*, A Coruña.
- OTIÑA HERMOSO, P. (2005): *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*. Biblioteca Tarraco d'Arqueologia, Fundació Privada Liber, 1, Tarragona.
- PANELLA, C. (1989): Le anfore italiche del II secolo dC. *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherches. Actes du colloque de Sienne*. Publications de l'École française de Rome 114, 139-178.
- PASCUAL GUASCH, R. (1991): Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes, Barcelona.
- PEACOCK, D.P.S. (1977): Recent discoveries of Roman amphora kilns in Italy, *Antiquaries Journal* 57, 262-269. <https://doi.org/10.1017/s0003581500031188>
- PÉREZ BONET, M.A. (1996): El tráfico marítimo en el puerto de Carthago-Nova: las ánforas romanas, *Cuadernos de Arqueología Marítima* IV, 39-55.
- PREVOSTI MONCLÚS, M.; COLOM MENDOZA, E.; JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2018): Nova terrisseria de l'ager de Tarraco a la partida dels Sots o Sota la Timba del Castellot (Riu doms), *Figlinae Hispaniae. Nuevas aportaciones al estudio de los talleres cerámicos de la Hispania romana*, (R. Járrega Domínguez, E. Colom Mendoza, eds.), TRAMA, Treballs d'Arqueologia de la Mediterrània Antiga 6, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 229-235.
- RIBERA LACOMBA, A. (1977): Cerámicas romanas aparecidas recientemente en el caso urbano de Sagunto, *Arse* 15, 15-17.
- RIZZO, G. (2014): Le anfore, Ostia e i commerci mediterranei, *Ostia VI. Le Terme del Nuotatore*, (C. Panella, G. Rizzo, eds.), L'Erma di Bretschneider, Roma, 65-481.
- ROIG PÉREZ, J.F. (2013): La bòbila romana del Vila-sec (Alcover, Alt Camp), *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional (Tarragona, del 27 al 28 d'octubre de 2010)*, (M. Prevosti Monclús, J. López Vilar, J. Guitart Durán, eds.), *Documenta* 16, ICAC, Tarragona, 303-337.
- ROIG PÉREZ, J.F.; RAMÍREZ ROLDÁN, R. (2018): La figlina del Vila-sec (Alcover): proposta de restitució arquitectònica i funcional del taller ceràmic, *Figlinae Hispaniae. Nuevas aportaciones al estudio de los talleres cerámicos de la Hispania romana*, (R. Járrega Domínguez, E. Colom Mendoza, eds.), TRAMA, Treballs d'Arqueologia de la Mediterrània antiga, 6, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 213-227.
- SÁNCHEZ MONTES, A.L.; RASCÓN MARQUÉS, S. (2011): *Guía-catálogo de Complutum, ciudad romana*. Guías arqueológicas de Alcalá de Henares 1, Alcalá de Henares.
- TCHERNIA, A. (1971): Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire, *Archivo Español de Arqueología* 44, 38-85.
- TCHERNIA, A. (1986): *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Roma.
- TCHERNIA, A. (1996): Maesianus Celsus et Caedicia Victrix sur des amphores de Campanie, *Les élites municipales de l'Italie péninsulaire des Gracques à Néron*. Actes de la table ronde Clermont-Ferrand. Publications de l'École Française de Rome 215, 207-211.
- VALLVERDÚ POCH, J.; SALADIÉ BALLESTÉ, P.; ROSAS, A.; HUGUET, R.; CÁCERES, I.; PINEDA, A.; OLLÉ, A.; MOSQUERA MARTÍNEZ, M.; GARCÍA TABERNERO, A.; ESTALRICH, A.; CARRANCHO, A.; VILLALAÍN, J.J.; BOURLÈS, D.; BRAUCHER, R.; LEBATARD, A.; VILALTA, J.; LOZANO, I.; LÓPEZ-POLÍN, L.; MORENO, E.; VERGÈS, J.M.; EXPÓSITO, I.; AGUSTÍ, J.; CARBONELL, E.; CAPDEVILA, R. (2014a): El Barranc de la Boella (La Canonja, Tarragona), *Pleistocene and Holocene Hunter-Gatherers in Iberia and the Gibraltar Strait*, (R. Sala Ramos, E. Carbonell Roura, J.M. Bermúdez de Castro, J.L. Arsuaga Ferreras, coords.) Fundació Atapuerca - Universidad de Burgos, 287-295.
- VALLVERDÚ POCH, J.; SALADIÉ BALLESTÉ, P.; ROSAS, A.; HUGUET, R.; CÁCERES, I.; PINEDA, A.; OLLÉ, A.; MOSQUERA MARTÍNEZ, M.; GARCÍA TABERNERO, A.; ESTALRICH, A.; CARRANCHO, A.; VILLALAÍN, J.J.; BOURLÈS, D.; BRAUCHER, R.; LEBATARD, A.; VILALTA, J.; LOZANO, I.; LÓPEZ-POLÍN, L.; MORENO, E.; VERGÈS, J.M.; EXPÓSITO, I.; AGUSTÍ, J.; CARBONELL, E.; CAPDEVILA, R. (2014b): Age and date for early arrival of the Acheulian in Europe (Barranc de la Boella, la Canonja, Spain), *PLoS One* 9, e103634. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0103634>
- VALLVERDÚ POCH, J.; SALADIÉ BALLESTÉ, P. (2019): *Memòria de la intervenció arqueològica programada. Barranc de la Boella 2016 i 2017 (La Canonja, Tarragonès)*, Memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- WILLIAMS, D.F.; PEACOCK, D.P.S. (2005): *The eruption of Vesuvius and Campanian Dressel 2-4 amphorae*, Oxford.

